

УДК 821.161.2“1917/198”

МАРИНА ДОВІНА

м. Ніжин

marina52@ukr.net

ОБРАЗ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1917–1980-х РОКІВ: СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано семіотичний аспект образу жовтневої революції в українській радянській літературі. Виділено чотири варіанти мовних означників, через які актуалізовано досліджуваний образ: хронологічний, атрибутивний, онтологічний та культурний. З'ясовано пріоритетність номінативів на різних етапах розвитку радянської літератури.

Ключові слова: образ революції, радянська література, семіотика, номінатив.

Процес художнього осмислення більшовицької революції розпочинається 1917 р. і триває до кінця 1980-х рр. В українській літературі ХХ ст. образ Жовтня широко представлений у творчості як класиків соцреалізму (П. Тичини, В. Сосюри, А. Головка, О. Гончара, І. Микитенка, О. Корнійчука), так і маловідомих авторів. Однак у літературознавстві ще й досі відсутні ґрунтовні дослідження цього магістрального образу. Актуальність теми зумовлена потребою комплексного аналізу одного з центральних у радянській літературі образу «Великого Жовтня».

Для репрезентації в художньому тексті образу революції письменники послуговуються різними номінативами, що наділені неоднаковими семантичними конотаціями. При цьому враховуються смислові стереотипи, що закріплюються за певними словами, та асоціативні ряди, поява яких зумовлена специфікою вживання того чи іншого слова. Вибірковий наліз текстів української радянської літератури 1917–1980-х рр. дозволив виявити та класифікувати найбільш продуктивні знаки для актуалізації образу Жовтневої революції. Слова «революція», «Жовтень», а також їх словотвірні варіанти – найбільш часто вживані в цьому контексті. Перший номінатив представляє семантичний аспект називання з мінімальними додатковими конотаціями. Використаний у художньому тексті означник «революція» дублює історіографічний термін (Велика Жовтнева соціалістична революція) у скороченому варіанті. Та-

ким чином у тексті буде безпосередньо заявлений образ «Жовтня»: «Коли написали: революцію / підважено підоймою / Кронштадт» [5], «Спалахне пожежею комун і революцій / уся земля!» [10, 7], «Ми про тебе не забудем, / В бій сміливо підемо. / Пролетарській революції / Всі сили віддамо!» [10, 142].

Уживання такого номінативу актуалізує образ без акцентування на його національних варіантах, це радше світова революція. Увагу звернено на історико-політичну функцію події, наприклад, у драмі І. Микитенка «Веселий хам» революціонерки Ніна та Любов Павлівна розмірковують про переворот: «Але я не можу подумати про революцію без того, щоб мене не обхопив шалений захват!» [6, 50] або «Але се, мабуть, того, що для мене революція значить далеко більше, ніж для кого іншого. Для мене революція не тільки день перемоги і волі, вона мусить виправдати весь зміст мого життя, мою любов, мою релігію...» [6, 50]. Особливо продуктивним означник «революція» виявився для творів Миколи Хвильового: «Мабуть, довго вчитися нам: революція наша, а слова не наші» («Юрко»), «З'їли, сукини сини, революцію» («На глухім шляху»), «Боже мій! Що то наробила революція» («Завулок»), «...він уже не згадає раковину з калом, куди нібито попала революція...» («Повість про санаторійну зону»).

Показово, що в поетичних творах образ революції часто порівнюється з матір'ю: «О моя Революція, нене, може, син твій од болю умре!» [12, 361] або «Розливається спільна міць, / Нас без ліку, багато, багато!.. / Лави

сковані, наче із криці, / і у всіх *Революція – мати...*» [3, 136]. Така репрезентація характерна переважно для міфологічного типу досліджуваного образу, однією з характеристик чого стає заміна родинних категорій ідеологічними.

Словотвірним варіантом лексеми «революція» виступають похідні прикметники, якими описують будь-які явища дійсності: революційними можуть бути пов'язані з переворотом суспільні реалії («Щоб зрозуміти се, необхідно мати перед собою все те, від чого залежить наша *революційна* стратегія» [6, 53]), різні абстрактні поняття чи явища («Болгарія в *революційному* огні, / в Німеччині *революційні* дні» [6, 53]), навіть частини тіла («важно посипать перцем / *революційний* язик, / *революційні* губи...» [6, 5–6]).

Інші номінативи – «Жовтень», «жовтневий» – містять додатковий смисл: актуалізують хронологічний аспект (прив'язують подію до конкретної часової точки): «Романтику *Жовтня* вловлює вухо <...> Співаю, як *Жовтень* / учивсь боронити» [3, 186], «*Жовтень* <...> Ми не боїмося калюж крові, що проллється з нашого серця, пірамід трупів...» [4, 22]. Найчастіше образ Жовтня персоналізовано й представлено як самостійний суб'єкт, що поширює благо революції світом. Зокрема, прикладом можуть слугувати такі поетичні рядки: «То ж *Жовтень* дав людському роду / нові шляхи, нове життя» [13, т. 2, 272], «Над світом небо розстеляє *Жовтень*, / Співа в душі у нас, в крові, в очах, / *Великий Жовтень* – біблія нова, / ми всі ідем на соняшні жнива» [15, 39], «До нас ще *Жовтень* не приходив» [1, 23], «То ми гукнули, / Щоб сірома повстала / І *жовтень* запалав, / Рубінами заграв / На світових полях» [6, 18]. Для прозових творів такий спосіб художнього оприявлення образу не характерний, Жовтень тут асоціюється із хронологічним маркером («На заводі готувалися до *жовтневих* свят» [8, 58]) або ідейною ознакою («Ах, я знаю: це *Жовтнева* тайна. Відкіля вони вийшли – це *Жовтнева* тайна» [13, т. 1, 153–154]). Аналіз художніх творів виявив кальки російського варіанту слова «Жовтень»: «одчиняє вже / двері / у / всесвітню комуну / вселюдський *октябрь!*» [7, 6], «Ми встанемо за право праці, /

добробут націй, міць, становлення, безсмертні / завоювання *Октябрю!*» [13, т. 2, 131]. Такі позначники не характерні для творчості українських авторів й трапляються спорадично.

У художніх творах досліджуваного періоду також виявлено опосередковану вказівку на образ революції – хронологічний маркер «1917 рік». У реченнях «Так, він знає цей голос, це... голос *сімнадцятого року...*» [14, т. 1, 136] або «Сурмою світовою / *17-й рік* заграв» [6, 10] під виділеними словами читач розуміє власне революцію як найбільш резонансну подію року. Вказівка на часовий проміжок таким чином набуває символічного значення й стає варіантом знакового вираження концепту «Революція».

Отже, найбільш продуктивним для української радянської літератури виявився **хронологічний аспект** оприявлення образу революції. Він реалізується за допомогою номінативів *революція, жовтень* (і похідних) та *1917 рік*. Ці слова безпосередньо вказують на предмет зображення й не потребують використання додаткових кодів для прочитання в них образу Жовтня.

До символічних знаків, що представляють образ революції, також зараховуємо ті лексеми, що вказують на реалії, пов'язані з революційною діяльністю, а тому за нами закріплюється семантичне значення, що входить до смислового поля поняття «Жовтень». Переважно це слова, що називають елементи більшовицької атрибутики: прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот, крейсер «Аврора». Найбільш продуктивним символом революції в художніх творах української радянської літератури став червоний прапор: «*Червоний прапор* звивсь над нами... / Святий той *прапор* бережить, / І мозолястими руками / Вгорі, в усіх над головами, / Той *прапор* високо держить» [3, 18]. Символіка кольору очевидна – радянська історіографія позиціонувала червоний як символ повсталих ще з давніх часів. Червоний прапор був безпосереднім атрибутом більшовицької влади, яка втілювала ідеї революції: «З-за парку на більму фасаді / *Червоніє* зделека крапка: / То ж прийшла *Червона влада* / Повісила *Червоний прапор*» [15, 19]. Одним із варіантів трактування кольору стала версія про «кривавість» стягу, котрий

набув такого кольору, бо просякнутий кров'ю повсталих: «Знову кинув іскру комітет: / – Кров горить на наших прапорах, / Наша кров. / Вперед!» [5].

Лексичним інваріантом для оприявлення образу прапора став номінатив «стяг», що уживається, проте, не надто часто: «На смерть буржуям усього світу / Ми піднесем червоний стяг!» [10, 131], або «Вгору червоний стяг! / Тримайте стяг боротьби!» [15, 54], або «Не на небі сонце – сонце в полях, / То сонцем зоріє червоний стяг» [16, 33].

Варто зазначити, що символіка червоного кольору універсалізується й переноситься на всі реалії життя, передаючи їх революційний характер чи приналежність до більшовицької ідеології. Наприклад: «Бурями сійтеся, бурями, / маки – червоні вогні: / там поза ґратами мурами / тіннями сірими-хмурими / ранки конають ясні» [3, 31], «Чуєш, Земле, маленький, незатишний світе, / Як тебе обвіває червоний наш вітер» [3, 156], «Звернули / Підкопані скелі, / І стали –/ Червоні / радянські / села!..» [9, т. 3, 303]. Останній приклад засвідчує вироблення ідеологічного конотативного значення слова «червоний» – в радянській літературі воно стає абсолютним синонімом поняття «більшовицький», «радянський».

Менш уживаними символічними знаками для художнього оприявлення концепту «революція» виступають номінативи «зірка», «серп і молот», «Аврора». Імовірно, менша продуктивність цих означників зумовлена тим, що вони мають ширші семантичні конотації. Образ крейсера «Аврора», який став ще одним символічним утіленням жовтневої революції, для української радянської літератури виявився не надто продуктивним. Використання цього символічного знаку актуалізує подієвий аспект образу жовтня, тобто вказівку на початок більшовицького перевороту: «Чомусь здається, що в “Аврори” й досі / Гарячі жерла бойових гармат» [2, 33].

Геральдична емблема серпа й молота була узаконена в радянській символіці Конституцією 1924 р. й означала єдність, союз робітників та селян. Цей знак пов'язують радше з пострадянською діяльністю більшовиків, аніж з організацією перевороту, однак, використаний у художній літературі, цей означник

розширює семантичне поле лексеми «Жовтень». Із прикладів «І був у кожного в душі серп-молот – / Нової віри хрест – / Тільки у його вірили, / Тільки йому поклонялись робітники» [15, 18] або «Її роковини – / Із Серпом і Молотом / Проходять землею, змітаючи тлінь, / Щоб швидше настала вічна молодість / Для всіх прийдешніх людських поколінь» [16, 141] зрозуміло, що символ серпа й молота асоціюється з новим, пореволюційним устроєм життя, таким чином його поява ототожнюється з утіленням революційних ідей.

Проаналізовані слова, що оприявнюють художній образ «Великого Жовтня», – символічні знаки, для дешифрування яких читачеві необхідно використати ідеологічний код. Його формування відбувалося завдяки легітимації символів на державному рівні через прописання в Конституції (зірка, серп і молот) або на основі безпосередньої участі реалій у революційних діях («Аврора», червоний прапор).

Інакший тип позначників представлений синтагматичними знаками, тлумачення яких можливе лише з урахуванням контексту. Такими, на нашу думку, виступають лексеми «коні» та «кайдани» (їх розривання). Образ коня – один із найуживаніших зооморфних символів в українській творчості. У контексті революційних дій кінь виступає символом стихійності, нескореності, свободи, якої прагли повсталі. У поетичних творах революціонери порівнюються з кінями: «Ми – / молоді крилаті коні – / Жемем і крешемо вогні» [16, 21], «Ніхто! Ніхто! Ми – вільні коні!» [16, 23], «Дзвонить у світи червоні, / Хай знають пригоду сумну, / Хай прийдуть, як буйні коні, / І розпорошать зиму» [16, 29]. Отже, використання образу коней у творах української радянської літератури свідчить про опосередковану актуалізацію образу Революції: ототожнення семантики цих понять можливе за рахунок використання фольклорної символіки образу коня й накладання на неї ідеологічних конотацій.

Ще одним досить продуктивним способом актуалізації образу революції в літературі стає використання номінативу «кайдани», зокрема спонукальних речень із закличками розірвати ланцюги, наприклад: «Гей, браття! / В бій спішим, летім, / Скидаймо з себе

сталь *кайдан*» [16, 20]. Дореволюційне життя представлено як поневолене й залежне від панів-тиранів, натомість скидання / розірвання кайданів символізує революційні дії, спрямовані на повалення влади: «Ти встав, мій лицарю, закований в *кайдани*, / І дзвінко забряжчав заржавілий ланцюг» [16, 24]. Прочитання революційного смислу в синтагматичному знаку «кайдани» можливе завдяки контексту. Так, наприклад, у поезії «Доволі!» рядки «Зруйнуємо тюрми, порвемо кайдани / І визволим всіх, хто боровся за нас!» не прив'язують заклик до конкретної історичної події – це може бути будь-який супротив режиму, однак продовження вірша «Зруйнуємо тюрми, збудуємо школи / І зробим радянську владу у нас!» [10, 111] дає зрозуміти читачеві, що мова йде саме про революцію 1917 року. Так за допомогою контексту формується додаткова конотація номінативу «кайдани» – дореволюційний режим, а заклик розривати кайдани символічно спонукає долучатися до революційної діяльності.

Отже, **атрибутивний аспект** текстуальної репрезентації образу жовтня в українській радянській літературі представлений через використання символічних та синтагматичних знаків, які вказують на атрибути революції та опосередковано актуалізують її образ у творі. Ідеологічні конотації досліджених слів формуються за допомогою офіційного владного імперативу (прописування значення символу в документах) чи відповідного контексту.

Поряд зі словами, що безпосередньо оприявнюють образ «Великого Жовтня» в літературі чи вказують на пов'язані з ним атрибути, у художніх текстах виявлено мовні одиниці, які репрезентують онтологічний та культурний аспекти знакового вираження образу революції. **Онтологічний аспект** передбачає вказівку на джерело виникнення революційного руху й розкривається у двох варіантах: як просторовий маркер та як інституційне забезпечення. Актуалізація в художньому тексті образу революції може відбуватися через вказівку на її просторову локалізацію. Наприклад, у рядках «струмив *Петроград* електричним током / від елемента простого – від серпа й молота. / Відчував робітник, як у ньому грає / кров Червоної

Республіки» [6, 5] виділене слово в контексті символічних знаків «серп і молот» та «Червона Республіка» набуває значення «місце зародження революційних ідей». Зауважимо, що наділення номінативів «Петроград», «Москва», «Росія» революційним змістом відбувалося не тільки шляхом контекстуальної семантизації, а й через історіографічні та літературно-критичні праці. Іншими словами, висловлена в поетичних рядках «Дружба наша з Росією – вічна. / Скільки щастя у ній і тепла! / нам це Партія Комуністична, / нам це влада Радянська дала» [13, т. 2, 284] думка утверджувалася на різних рівнях: в офіційних документах, промовах, виступах, при організації свят тощо.

Наявність імпліцитного образу революції в рядках типу «Нехай живе *Радянська влада* / На нашій милій Україні!» [11, 72], «Дякуючи напруженій роботі робітників та селян, *Радянська влада* стає з кожним днем сильнішою і веде всіх нас до світлого майбутнього» [9, т. 4, 418], «*Радянське* право ми здобудем, / Новим суспільством заживем!» [10, 88], «Зруйнуємо тюрми, збудуємо школи / І зробим *радянську* владу у нас!» [10, 111] пояснюється тим фактом, що існування радянської влади було наслідком перемоги більшовиків 1917 року. Звідси висновок: часто вживане в соцреалістичних творах слово «радянський» – це парадигматичний знак, що опосередковано вводить до тексту образ революції (радянське розуміємо як післяжовтнєве).

Онтологічний аспект художнього оприявлення образу революції пов'язуємо зі ще одним символічним його знаком – словом «Ленін» (як варіант «Ілліч»). Образ вождя традиційно трактується як автор, утілення революційних ідей: «Все, що *Ленін* думав, мріяв – / мов народжене дитя, / втілюється у життя» [13, т. 2, 285], або «Того, що дав нам *Ленін*, – / що в Жовтні завоювали, – / і дітям, і онукам / на вічний стане час!» [13, т. 2, 222], або «*Ленін* нам сказав великий: / вольні ви навіки!» [13, т. 2, 218]. Номінатив «Ленін» стає контекстуальним синонімом поняття «Революція».

Парадигматичними знаками, що представляють образ революції в українській радянській літературі вважаємо також лексеми

«робітник», «пролетар», «більшовик», «революціонер». Якщо останній варіант сумнівів не викликає («Адже вам відомо, що мого чоловіка повісили, бо він був революціонером...» [6, 51]), то підставою для розгляду решти слів стало те, що увага до робітничого класу й актуалізація поняття «пролетаріат» пов'язані з розгортанням більшовицької політики в пореволюційний час. Поєднані в одному контексті із символами Жовтня, ці номінативи також набувають додаткових конотацій: «А коліром увесь червоний: / На ньому кров *робітників!* / На ньому кров *робітників!*», «важно було вивчити перші літери / червоної азбуки: / *п р о л е т а р і*», «Гей, *пролетарю*, в ряд ставай, / Прапор червоний підіймай!» [10, 60, 6, 125] – у цих рядках образ робітників та пролетарів виступає означником семантичної сфери «революційне».

Культурний аспект художнього осмислення образу жовтня представлено означниками, що, апелюючи до європейського культурного досвіду, опосередковано репрезентують образ революції. Найбільш продуктивним для української радянської літератури виявився номінатив «Марсельєза», що символічно репрезентує образ жовтня. Ця лексема активно використовується в поетичних та прозових творах: «Візьмім, візьмім на гострі леза! / Всім краям – / *Марсельєза!*» (П. Тичина), «З одчиленої квартирки має *марсельєза*» (В. Чумак), «Нова гуде *марсел'єза* / В океані гудуть сирени» [6, 16], «Розносить вітер *марсельєзу* / І шарпа прапори крилом» [15, 42]. Значно менше уживається назва міжнародного пролетарського гімну «Інтернаціонал», наприклад, драма «Веселий хам» Я. Мамонтова завершується словами: «А за вікном в цей час знов починається "*Інтернаціонал*" і наближається все більш грізний, могутий, непоборимий» [6, 82]. Обидва номінативи пов'язують із політичними змінами в Європі в XIX ст., однак «Марсельєза» твердо закріпила за собою семантику революційного гімну трудящих. «Інтернаціонал» функціонував у ролі державного гімну дещо пізніше й набув популярності як пісня не революційного, а постреволюційного періоду.

Отже, на основі аналізу творів української літератури 1917–1980-х рр. доходимо та-

ких висновків. Хронологічний аспект реалізується через номінативи, що безпосередньо вказують на образ (*революція, 1917 рік*), а також за допомогою наділеного метафоричною семантикою мовного знака «*Жовтень*», що локалізує часові та просторові рамки революції. Таке зображення революції домінує у творах 1917 – середини 1920-х рр. Атрибутивний аспект знакового вираження образу жовтня оприявнюється через символічні та синтагматичні знаки – слова, причитування революційної семантики в яких можливе завдяки політиці радянської історіографії (коментування символіки *п'ятикутної зірки, серпа й молота, червоного прапору*), контекстуальній семантизації та міфологізації образів (*коні, розривання кайданів*). Таке зображення виявилось найбільш продуктивним для літератури 1930–1950-х рр., коли письменниками активно розроблялася образна система для моделювання ідеологічно вивіреного образу революції. Онтологічний аспект текстуально представлений як вказівка на джерело виникнення революції: географічну локалізацію революційного руху (*Петербург, Росія*) та прив'язку до конкретного (*Ленін*) чи збірного (*революціонери, робітники, пролетарі*) антропологічного образу. Ідеологічний код формується на основі міфологізації образів та ідеологізації їх семантичного наповнення. Культурний аспект реалізується через уживання номінативів «*Марсельєза*» та «*Інтернаціонал*», що символічно репрезентують образ революції у творах української радянської літератури. Такий тип художнього осмислення образу Жовтня більш притаманний літературі 1960–1980-х рр., коли актуалізація революційної тематики відбувалася в контексті комеморативних практик.

Список використаних джерел

1. Атаманюк В. Революційні пісні Західної України / В. Атаманюк. — Західна Україна, 1928. — 462 с.
2. Багрянний Жовтня стяг: поезії / упор. О. П. Довгий. — К.: Молодь, 1977. — 127 с.
3. Багрянний заспів: поезії / ред. Д. Г. Давидюк. — К.: Молодь, 1969. — 320 с.
4. Головка А. Червоний роман / А. Головка. — Харків: Плужанин, 1929. — 51 с.
5. Еллан-Блакитний В. М. Поезії / Василь Еллан-Блакитний; упоряд. Л. Є. Вовчик, М. В. Вовчик-Блакитна. — К.: Рад. письменник, 1964. — 338 с.
6. Жовтень. Збірник, присвячений роковинам Великої пролетарської революції. — Харків, 1921. — 152 с.

7. Жовтневий збірник панфутуристів. — К. : Трест «Київ—Друк», 4-та державна друкарня, 1923. — 40 с.
8. Микитенко І. Брати. — К. ; Х. : Державне видавництво України, 1930. — 87 с.
9. Микитенко І. Зібрання творів: у 6 т. / І. Микитенко ; [упоряд., підгот. текстів і прим. О. І. Микитенка]. — К. : Наукова думка, 1965. — Т. 3: Нариси. Фейлетони. Поезія. — 403 с. ; Т. 4: Драматичні твори 1923—1932 рр. — 513 с.
10. Пісні та вірші революційного підпілля Західної України / упоряд., вступ. ст. і прим. Ю. Гошка та В. Замлинського. — К. : Наукова думка, 1964. — 216 с.
11. Революційна поезія Жовтня. Поетична творчість народних мас / [ред. колегія: М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський та ін. ; вступ. ст., упоряд. і прим. к.ф.н. Б. Л. Корсунської]. — К. : Радянський письменник, 1960. — 428 с.
12. Сосюра В. Лірика / В. Сосюра. — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1959. — 495 с.
13. Тичина П. Твори: у 2 т. / П. Тичина ; [вступ. слово Олеса Гончара]. — К. : Дніпро, 1976. — Т. 1. — 1976. — 414 с. ; Т. 2. — 1976. — 422 с.
14. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах / Микола Хвильовий. — Нью-Йорк — Балтимор — Торонто : Смолоскип ім. В. Симоненка, 1978. — Т. 1.
15. Червоний декламатор / ред. Я. Савченко, М. Семенко. — К. : Більшовик, 1923. — 120 с.
16. Червоні зорі: поезії / упор. П. М. Біба, Ю. І. Ковалів. — К. : Радянський письменник, 1987. — 197 с.

MARYNA DOVINA

Nizhyn

THE IMAGE OF GREAT OCTOBER IN UKRAINIAN LITERATURE OF 1917–1980: SEMIOTIC ASPECTS

The article deals with the semiotic aspects of Great October image in Ukrainian Soviet literature. Four variants of its lexical representation are defined. They are chronological, attributive, ontological and cultural. The priority of different denominations is also analyzed.

Key words: revolution image, soviet literature, semiotic, denomination.

МАРИНА ДОВІНА

г. Нежин

ОБРАЗ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 1917–1980-х гг.: СЕМИОТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье проанализирован семиотический аспект образа октябрьской революции в украинской советской литературе. Определены четыре варианта языковых знаков, через которые актуализирован образ: хронологический, атрибутивный, онтологический и культурный. Указано на приоритетность выделенных номинативов на разных этапах развития советской литературы.

Ключевые слова: образ революции, советская литература, семиотика, номинатив.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2016